

חרצנים וזג

מאת

אמוץ כהן

רק פעם אחת מובאים שני השמות האלה במקרא (במדבר ו', ד). מתוך הקונטקסט לא ניתן לקבוע את משמעם המדויק. ברור רק כי יש להם שייכות למאכלות שנאסרו על הגזיר ושמוצאם מן הגפן או מפרי הגפן. פירושם המסורתי הוא: זרעי הענבים לגבי חרצנים וקליפת הענבים לגבי זג. במשמעם זה מוזכרים שני השמות הללו בספרות התלמוד הרבה פעמים. ולא זו בלבד אלא שהשם זג מופיע שם ברבים (מסכת נזיר). אולם עיון מעמיק בפרשת הגזיר במקרא עשוי לעורר אצל הקורא ספק בנכונות הפירוש המקובל. וזאת מהטעמים הבאים:

א) מקרא מלא אומר: "מחרצנים ועד זג לא יאכל". מכאן אתה שומע כי החרצנים והזג הם בני אכילה והרי זרעי ענבים וקליפותיהם אינם אכילים. אסטניסים אף מקפידים לפלוט אותם. הזרע, אם הוא נשחק בשעת לעיסה, משאיר בפה טעם קהה לא נעים מחמת החומר הבורסי (טנין) המצוי בו. אף הקליפה מכילה כמות של טנין וכל כולה קרום שאינו בר אכילה ואינו בר עיכול. לא יתכן איפוא, שהכתוב ידבר מפורשות על איסור אכילה לגבי חלקי פרי שאינם אכילים בכלל.

ב) אם מדובר על איסור אכילת ענבים, הרי כולל הדיבור את כל חלקי הענבים וממילא גם את קליפתם וזרעיהם הנכללים בפרי. מה ראה הכתוב לייחד את הדיבור על חלקים טפלים של הפרי?

ג) בענין איסור אכילה ע"י הגזיר דנים בספר "במדבר" שני פסוקים נפרדים. פסוק אחד דן בענבים, היינו בפרי הבשל של הגפן ובכל מה שניתן להכין מן הפרי הבשל: יין, שיכר, חומץ יין, חומץ שיכר, משרת ענבים, ענבים לחים וענבים יבשים. פסוק שני סמוך לראשון מדבר על כל אשר ייעשה מגפן היין. בפסוק זה מדובר איפוא, לא על פרי הגפן הבשל, אלא על מה שמכינים מהגפן עצמה, היינו מחלקי הגפן האחרים, שמחוץ לפרי הבשל, כגון מהעלים או מהלולבים (הם הגידולים הרכים של הענבים בתחילת ליבולבם).

ודוקא בפסוק שני זה משובץ ענין החרצנים והזג. אילו היו אלה חלקים מהפרי, כי אז היה מקומם בפסוק הראשון, מיד אחרי הפירוט של ענבים לחים ויבשים כהמשך וסיום לשורה הארוכה הדגה בפירות הגפן שבפסוק הראשון.

העובדה שהמאמר מפסיק במאכלות שמקורם בפרי ופותח בקטגוריה חדשה – "אשר יעשה מגפן היין" – ורק כאן הוא מזכיר את החרצנים והזג, מעורר הרהור ששני המונחים, השנויים בדיוגנו, אינם שייכים לפרי אלא יש לראות בהם מיני מאכל המותקנים לא מפרי הגפן, אלא מחלקים אחרים של אילן הגפן.

(ד) מקובלת הדעה כי כל פירוש שבמסורת קדומה הוא בחזקת אמת שאין להרהר אחריה. במקרה שלנו, לפחות, אין ניתן להשלים עם דעה זו. גם בין התנאים לא נתקיימה הסכמה אחידה לגבי פירושה של חרצנים וזג. הרי דברי המשנה, נזיר ו', ב: "אלו הן חרצנים ואלו הן זגים? חרצנים אלו חיצונים, הזגים אלו הפנימיים דברי ר' יהודה. רבי יוסי אומר: שלא תטעה, כוונת של בהמה, החיצון זוג והפנימי ענבל". נראה כי הפירוש המקורי נתעלם במרוצת הזמן והתנאים ביקשו לגלות את המשמע הנכון של שתי המלים והיה צורך לפסוק, בדרך שרירותית, תוך הסתמכות על צלול מלים.

"זוג" פירושו פעמון העשוי גוף חיצוני כמין מעטפה ובחללו תלוי הענבל. ונתן ר' יוסי סימן: מה הזוג חיצוני, אף הזג הוא החלק החיצוני של פרי הענבים, היינו קליפתם. היקש זה מזכיר כמה דיונים דומים, אחד מהם הוא פירוש "פרי עץ הדר" לגבי אתרוג, המסתמך על הצליל המשותף ל"הדר" ולמלה היוונית "הידור" (מים), הואיל והאתרוג גדל בהשקאה בפרדסים.

כך נשתכחו כנראה חרבה מושגים ופירושי מלים שבמקור הקדום מחמת טרדות גלות וסיבות אחרות.

אמרנו כי, האמור בפסוק השני שבמקרא בענין מאכלות אסורים על הנזיר, מכון לדברים המותקנים שלא מן הפרי.

לביסוס הנחתנו נסה להסתייע בנוהגי תזונה כפי שהם רווחים בימינו, בעיקר אצל אנשי המזרח.

במחצית הראשונה של הקיץ רואים בחנויות של פירות וירקות שבמזרח ירושלים ערמות של עלי גפן טריים למכירה. מרובה הביקוש אחריהם. העלים משמשים להכנת מילואים של בשר קצוץ או אורו, כדרך שמשמשים לאותה מטרה עלי כרוב בחורף. ביתר עונות השנה רואים בחנויות האלו מחרוזות רבות של עלי גפן שיובשו בעוד העלים רכים, והם משמשים להכנת המילואים האמורים לאחר שהושרו זמן מה במים ונעשו רכים וכפיפים. מעדיפים את עלי הגפן בשל הטעם החמצמץ שלהם. ולא זו בלבד אלא שהיו מייבאים בתקופת השלטון העותומני עלי גפן משומרים בקופסות מאנטוליה. עלים אלה היו קרויים יאפראק, שפירושה בתורכיה עלה. בימינו מכינים הערבים עלי גפן כבושים בפחים בציר של מלפפונים לשימוש בחורף. כן מכינים בחברון עלי גפן כבושים בציר בתוך קופסות סגורות הרמטית. מהשם התורכי "יאפראק" נזר השם "יאפראקעס" למילואי אורז בעלים בפי יהודי ספרד, והשם "פראקעס" בפי יהודי אשכנז בארץ ואף בארצות סמוכות לתורכיה, והשם "פרוחי" בפי יהודי כורדיסטאן.

לא מן הנמנע הוא כי השמוש בעלי הגפן היה ידוע לקדמונינו והיו אולי משתמשים בעלים לעטוף ריפות (בורגל), אם לא היה האורז ידוע להם.

מיצרך מקובל אחר בקרב תושבי הארץ ושכנותיה הוא הבוסר, כלומר הענבים לפני בישולם כשהם עדיין ירוקים וחמוצים. גם ענבי בוסר ממלאים את שוקי העיר העתיקה בסיון-תמוז. הם משמשים כלקנות, ביחוד לילדים. בעלות הבית קונות בוסר לצורך החמצת תבשילי ירקות במקום לימון ובמקום פרי האוג. הבוסר הקרוי בערבית הַצְרָם (קרי חוסרום), מלה המזכירה הרבה את המלה "חרצן". חילוף ה"עין" במ"ם וחילוף מקום בין הרי"ש והצד"י - תופעה מצויה בשפות השמיות. בשל חשיבו-

תה של הגפן זכה גם הבוסר שלה לשם מיוחד. מאכל עראי משמשים גם לולבי הגפן, אלו נקטפים שלא במתכוון ע"י עיבוד בלתי זהיר במחרשה ובמעדר, בסמוך לבלוב. לולב הגפן קרוי בערבית לבלוב. כשהוא רך הוא חמצמצץ וטעים ובעלי כרמים, וביחוד ילדיהם, לועסים אותו לתאבון. כן להוטים ילדים גם אחרי הקנקנות, אלו חוטים שבעזרתם הגפן מטפסת ומתכרכת על אילנות. בימי המצור בשנת תש"ח שימשו בירושלים הנצורה הקנקנות להכנת סלט טעים.

זמורת הגפן קרויה בערבית "תָרִיץ" (קרי חריס). שוב מלה המוכירה את החרצן. בשל הדרשה לפירות חמוצים מובאים לשוק גם תפוחים בעודם בוסר.

גם מהפרי הבשל של הגפן ישנם מיני מאכל מקובלים במזרח.

1. דבש ענבים, בערבית דבס, המותקן על ידי הרתחת מיץ ענבים.

ב. תבשיל ענבים המותקן על ידי בישול ענבים שלמים.

ג. "מלבן", ריקיים דמויי יריעות קמךדין (מיץ מיובש של משמשים) המותקן בסביבות חברון על ידי איוד מיץ ענבים ועיבוי על גבי משטחים.

דרך אגב, יש לציין כי הגפן זכתה, בשל חשיבותה כמקור להכנת מיני מזונות רבים, לשורה מגוונת של שמות ספציפיים לגבי חלקיה ולגבי שלבי צמיחתה. להלן רשימה של שמות ובצידם מקביליהם בלשון הערבית:

שם עברי (ארמי)	שם ערבי	המושג
גפן, דליה	דאליה	האילן
מורה	חריצ	הענף הטרי
עובריתא (ארמי)	עיברי	הענף הגזום
לולב	לבלוב	הגידול הצעיר
סמדר, גן		הפריחה
בסר	הצרם	הפרי לפני בישולו
ענבים	ענב	הפרי הבשל
יין, חמר (ארמי)	חמר	העסיס בגמר תסיסתו
אשיות?	מלבן	עוגות דמויות קמךדין
צמוקים	זביב	הפרי המיובש

רבים מן השמות שברשימה הנם משותפים לשתי הלשונות. עליהם יש להוסיף את ה"חרצנים", שאת מקבילם יש לראות במלה "הצרם" (וגם במלה חריצ). דומה שמותר להניח כי יש בין שני המקבילים שייכות ברורה. אם להיוקק למדרש אטימולוגי אפשר לזהות את החרצנים עם הבוסר, החוצרום. הרי הבוסר מוצא בעונתו שימוש רב בתזונה. לא לחנם זכה הפרי בשלב גידול זה לשם מיוחד, ספציפי.

צורת הריבוי של החרצן – לעומת הזוג שבא ביחיד – יש בה מן הרמז שהדברים אמורים לגבי צבור של יחידות קטנות, לאמור: לגבי ענבים. שכן מבחין המקרא בין ענבים לענב, וכן בין שעורים לשעורה. שם המין, כלומר האילן, בא ביחיד ואילו הפירות והגרעינים באים בריבוי. "והשעורה נכתה... והחטה והכסמת לא נכו" (שמות

ט', לא) – הכוונה לצמחים שבשדה. "וחטים ושעורים" (שמואל ב' י"ז, כח) – הכוונה לגרעינים. והוכחה נוספת:

"אין ענבים בגפן ואין תאנים בתאנה" (ירמיהו ח', יג).

ולו רצינו להעזי היינו מעלים השערה כי החרצן הוא התבשיל העשוי מילואים, שבהם משמש עלה הגפן חוצן, כמין חיק, העוטף את חומר המילוי (אורז או בשר קצוץ וכר) ויהיה אז השם חרצן משורש חצן בתוספת רי"ש המשקל.

בשם זג יש אולי לראות חומר מוכן מענבים ובא בצורת יחיד כמו יין, שמן, סולת. אולי הכוונה לריבה או דבש.

נסכם: עיון בפרשת הנויר במקרא וניתוח חלקי הטכסט מעלים תרחורים לגבי ודאותם של פירושי המלים חרצנים וזג. מכמה טעמים נוטה הדעה כי חרצנים אינם גרעינים וזג אינו קליפה.

יש קרבה אטימולוגית מסוימת בין חרצן לבין חוצרום שמובנה בוסר בלשון הערבים. הנטייה להסתייע בלשון הערבית מתבססת על העובדה שהרבה מונחים של חלקי הגפן משותפים הם בין העברית והערבית.

אולם אחרי הכל אין בידינו אלא השערות ויש מקום להמשיך בחקירת הדברים.